

Леонід Тимошенко

ПОЯСНЮВАЛЬНІ ПАРАГРАФИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Валерій Ластовський. *Історія Православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти*. Київ: Логос, 2006. 276 с.

Уживши в заголовку вираз «пояснювальні параграфи», я не прагнув оригінальності. Саме так опонували колись один одному видатні представники церковно-історичної школи Київської Духовної академії, професори Степан Голубев і Федір Тітов¹. Та стара дискусія давно канула в Лету, тому нагадаю коротко, що, незважаючи на особистісний відтінок (згадані професори не дарували один одному жодних промахів у педагогічній та науковій діяльності), йшлося про принципи питання дослідження історії Церкви в Україні, коли, властиво, ця галузь науки перебувала на стадії інституційного становлення. Відтак, наприкінці XIX ст. у Києві сформувалось фактично дві наукові школи – у стінах Духовної академії та в стінах Університету Св. Володимира².

Ще одна школа церковної історії постала в Галичині, і якщо київські школи після жовтня 1917 р. були розгромлені, то галицька набула рис інституційності саме у міжвоєнний період³. Тут не місце докладно пояснювати, що київська і львівська школи орієнтувалися переважно на дослідження двох конфесій-антиподів українського християнства – православ'я і греко-католицизму/унії. Важливо акцентувати інше: після Берестейського собору 1596 р., який спричинився до появи паралельних Київських митрополій, обидві розвивалися хоча й у стані ворожості, але пліч-о-пліч, і обидві вивчали (з конфесійною упередженістю й без неї, з більшим чи меншим успіхом) історію обох українських церков⁴.

Затим наступила доба атеїзму та занепаду української науки, честь якої, щоправда, врятували українські вчені на емі-

грації. Щодо церковно-історичної галузі, то лінію спадковості в ній підтримали майже без винятку галицькі, переважно василіянські історики, що осіли в Римі. Зусиллями одного лиш о. Атанасія Великого у повоєнний час тут було видано бл. 40 томів джерел до історії Української Церкви з римських архівів. Інший подвижник, о. Ісидор Патрило, видав тритомову працю *«Джерела та бібліографія історії Української Церкви»*, яка до сьогодні зберігає свою довідкову вартість. Виходили друком і два спеціальних часописи: *«Записки Чину Св. Василя Великого»* і *«Богословія»*.

Наприкінці 1980-х, а особливо після розпаду Радянського Союзу, церковна історія стала тріумфально відновлювати свої позиції і в Україні: її було запроваджено до університетських навчальних програм, а подеколи навіть відкривалися кафедри історії Церкви. Ясно, що після десятиліть офіційного атеїзму відродження цієї ділянки знань натрапило на неабиякі труднощі, а до того ж на зміну атеїстичним ідеологемам швидко прийшло міфологізоване сприйняття церковної проблематики. І якщо перші утвердилися під пропагандистським тиском, то причиною других став елементарний брак спеціальної освіти. Як одного разу сказав на початку 1990-х Василь Ульяновський, один із найкращих на сьогодні знавців церковної історії: *«Хто тільки не займається тепер історією Церкви!...»* (цитую з пам'яті).

Це не дивує, адже наслідком соціалістичного експерименту над наукою було, серед іншого, й те, що декілька поколінь фахівців, сказати би, *«відокремило історію від Церкви»*. Відтак, в СРСР практикувався лише той напрямок, який умовно можна назвати *«зовнішньою історією Церкви»*. Власне такий підхід, з усіма притаманними йому вадами, методологічною безпомічністю та спекулятивністю досліджень, проявив неабияку стійність. Чого вартий вислів одного поважного професора на захисті дисертації, який заявив, що, мовляв, *«внутрішньою» історією Церкви мають займатися лише духовні отці*.

Настав час пояснити читачам, що є предметом церковної історії як науки, а відтак перейти до рецензованої книжки. Отже, об'єктом її вивчення є Церква як громада вірних, тобто увесь загальний вірних, духовенства та церковних інституцій⁵. На

Заході існує про це величезна література методологічного плану, але й там думки дослідників не надто розходяться, визначаючи історію Церкви як щільно детерміновану концепцією Церкви (йдеться, передовсім, про християнство), що, своєю чергою, передбачає дослідження віри, еклезіальної свідомості й еклезіології в культурному контексті⁶. Самі концепції Церкви можуть бути при цьому різними (сакраментально-містерійна, суспільна, соціологізуюча, спасіння людських душ, персоналістична та ін.), але будь-який із підходів неможливий без так званої «внутрішньої історії» – висвітлення внутрішнього життя церкви, її адміністративно-територіальної структури, літургії, догматичного і пастирського богослов'я, канонічного права, освіти духовенства, літургії, обрядів, сакрального мистецтва. Без цього історія Церкви як наука є засадничо неспроможною. Сказане аж ніяк не заперечує досліджень «зовнішньої історії», себто аспектів, що заторкують буття Церкви як суспільної інституції, – економічних засад функціонування, соціального статусу духовенства тощо, однак за доконечної умови, аби науковець володів знаннями з «внутрішньої історії». До слова, стара наука в принципі не допускала досліджень із зовнішньої історії без обізнаності з історією внутрішньою, а в навчальних закладах поруч працювали з однаковим успіхом і професори духовного звання, і світські (за приклад можуть послужити щойно згадані професори Степан Голубев і Федір Тітов – перший був світською особою, другий протоієреєм). Розрив же, про який мова, породжено радянською специфікою, і обумовлюється він передусім браком богословської освіти.

Не можу втриматися від попереднього висновку про те, що рецензована монографія Валерія Ластовського є власне таким «ущербним» дослідженням: не маючи достатніх уявлень про предмет церковної історії, не володіючи спеціальними знаннями про внутрішню історію Церкви, Автор спробував написати монографію саме із зовнішньої історії. Що з цього вийшло, розглянемо на методологічному, структурному та проблемно-хронологічному рівнях.

Перше питання виникає уже при ознайомленні з предметом дослідження. Окреслюючи географічні рамки мо-

нографії Автор звужує їх до історіографії історії не всієї Православної Церкви в Україні, а лише трьох єпархій: Київської архієпархії/митрополії, Чернігівської архієпархії і Переяславсько-Бориспільської єпархії. Жодної мотивації, чому вибрано саме ці три церковно-адміністративні одиниці, немає. Так само не шукаймо скільки-небудь вмотивованого обґрунтування хронологічних рамок дослідження (кінець XVII – XVIII ст.). Та це й не так просто, коли взяти до уваги, що історіографії, яка би стисло відповідала заявленому предметові дослідження, по суті, ще не існує, – жодної спеціальної (монографічної, науково-популярної чи навчальної) праці з історії згаданих єпархій досі не було написано, за винятком невеликої і давно застарілої роботи Володимира Пархоменка про Переяславсько-Бориспільську єпархію XVIII ст.⁷ та дисертації самого Валерія Ластовського на цю-таки тему⁸. Тож що збирається аналізувати Автор в історіографічному дослідженні? Прочитавши текст (додам, стилістично тяжко «читабельний»), врешті здогадуєшся – згодилося все, що потрапило під руку, причому часто взагалі далеке від церковно-історичної проблематики.

Схожі рефлексії виникають при ознайомленні з другим розділом монографії, що присвячений теоретико-методологічним аспектам історіографії Православної Церкви в Україні. По-перше, про історію трьох окреслених єпархій тут не йдеться взагалі. По-друге, Автор часто збивається з проблем історії Церкви на проблематику історії як такої. По-третє, заглиблення у внутрішню історію Церкви лякає Валерія Ластовського небезпекою «клерикалізації історичних досліджень», а ще однією загрозою, на його думку, є «використання наукового понятійно-категоріального апарату, сформованого у церковному середовищі» (с. 18). По-четверте, розмірковування над уживанням в історіографії понять на кшталт «історія Церкви», «церковна історія», «історія церкви України», «церковна історіографія» та ін. засвідчують слабке ознайомлення з предметом. Ось приклад, що належить до висновкових: «...історією Церкви займаються головним чином історичні науки, а церковна історія більше належить до царини

філософсько-релігієзнавчої проблематики» (с. 31). Коментарі зайві, позаяк історіограф історії Церкви не може подолати синдрому неприйняття її внутрішньої історії.

У третьому розділі книжки («Розвиток української історичної науки і питання історії Православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.») нібито мало йтися про інституційний розвиток церковної історіографії XIX – XX ст., себто про основні наукові центри, де досліджувалася поставлена в праці проблема – історія трьох епархій. Автор, натомість, розглядає роботи з історії Православної Церкви взагалі, деколи навіть без огляду на «українські», регіональні аспекти, розпочинаючи від митрополита Платона (Левшина) початку XIX ст. й до сучасних дослідників Дмитра Степовика, Юрія Мицика та ін. Відтак, до історіографічного огляду потрапили, передовсім, праці з історії російської ієрархії, монастирів імперії, історії Малоросії, історії Києва, деяких важливих подій XVIII ст. (наприклад, гайдамаччини й Коліївщини). Окрім кількох розвідок (як правило, статей) про Київську й Переяславську епархії, розглянуто праці з історії Полтавської та Мінської епархій та церковної історії Правобережної України, яка у XVIII ст. взагалі не входила до складу Російської імперії. Загально, на рівні бібліографічних переліків, обговорено роль у дослідженні історії православ'я викладачів Університету Св. Володимира, журналу «Київська старовина»⁹, окремих істориків, що побіжно заторкували деякі аспекти історії Церкви, але на ній не спеціалізувалися. Про вклад певних інституцій XIX ст. у вивчення церковної проблематики майже не згадується, а найбільшим курйозом є обійдення увагою регіональних «Епархиальных ведомостей» (зокрема київських), де публікувалося багато розвідок із тематики, що її досліджує рецензована книжка. Утім, навіть використовуючи це видання, Автор не утруднює себе аналізом. Так, згадавши про публікацію в «*Киевских епархиальных ведомостях*» упродовж 1892–1894 рр. матеріалів з історії Київської епархії (с. 47), Валерій Ластовський не з'ясовує, хто їх підготував, і не коментує (або не знає?) того, що двадцятьма роками раніше у тих-таки «*Ведомостях*» схожі матеріали видав Петро Лебединцев¹⁰.

Аналізуючи радянську історіографію, Валерій Ластовський яких тільки робіт не згадує – з історії селянства, соціально-економічних взаємин, соціальної свідомості та демографії, політичного устрою Гетьманату, Коліївщини, історії Правобережної України і т. д., словом усього, крім власне церковної історії, бо ж, як він змушений справедливо підсумувати, спеціальних публікацій на цю тему, дотичних періоду кінця XVII – XVIII ст., «в українській радянській історичній літературі зустрічається дуже обмежена кількість» (с. 71). Ситуацію міг би виправити сюжет про історико-церковну науку в незалежній Україні, але й тут цим періодом, окрім самого Автора, практично ніхто не займається. Можна зрозуміти авторські симпатії до Київського національного університету, але з наведених у примітці десяти дисертацій (с. 73), що були захищені в університеті впродовж 1995–2003 рр., лише дві прямо перегукуються з історією тих епархій, про які йдеться у книжці (Максима Яременка про чернецтво київських чоловічих монастирів та О. Спінул про київський митрополичий дім).

Далі йдуть розлогі міркування про ідеологічне та методологічне суперництво часописів «Український історичний журнал» та «Український історик» (благо, досліджень про обидва не бракує), але й це мало в чому стосується теми праці Валерія Ластовського, адже ці часописи навряд чи можна назвати осердям історико-церковної думки. Натомість цілком не згадано ні про школу галицьких істориків Церкви з-перед 1939 р., ні про василіянських істориків у Римі, видавців багатотомної серії «*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*», ба, увагою обійдено навіть фундаментальне римське видання 1964 р. «*Monumenta Ucrainae Historica*». Що ж до інших осередків української науки на еміграції, то в монографії заторкнуто лише декілька історико-церковних праць, та й то неповно: наприклад, з-поміж численних робіт митрополита Іларіона (Івана Огієнка) обговорюється лише «Українська Церква» та «Українська культура» (навіть якщо Автор не знає закордонних публікацій Огієнка, що навряд чи може слугувати виправданням, то ігнорування творів, нині перевиданих в Україні¹¹, важко прокоментувати).

Не можу оминати ще одного курйозу в аналізованому розділі. Так, серед сучасних провідних установ з дослідження історії Церкви згадано Інститут історичних досліджень Львівського національного університету (с. 79). Про що мова – неясно, адже жодна з монографій, виданих під егідою Інституту, не стосується церковної історії. Натомість відомий осередок львівських науковців з Інституту історії Церкви Українського Католицького університету в поле зору Автора не потрапив: він не згадує ні інститутських семінарів, ні публікацій монографічних досліджень, ні періодики «*Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*», що його редагує знаний фахівець у галузі української церковної історії XVIII ст. Ігор Сковчиляс, хоча 2007 р. світ побачив уже 5-й випуск, а саме видання давно стало помітним явищем церковно-історичної думки в Україні. Ще одним центром зосередження наукових сил істориків Церкви у Львові є не згаданий у рецензованій книжці Львівський музей історії релігії та його структурна одиниця – Інститут релігієзнавства: на сьогодні тут проведено вже 17 історико-церковних конференцій, на підставі яких видається щорічник «*Історія релігій в Україні*»¹².

Четвертий розділ присвячено аналізу досліджень православного духовенства як соціального стану. Та марно сподіватися, що в розділі натрапиш на обговорення дослідницьких поглядів на категорії духовенства, його соціальне походження, освітню підготовку, рівень заможності тощо. Ось перелік заторкнутих Автором питань: участь мирян у виборах сільських священиків, соціальна історія селянства, зв'язок монастирів Правобережної України із селянами, зв'язок козацтва з Православною Церквою та деякими православними монастирями, взаємини духовенства з «іншими верствами населення» та ін. Чи не основна увага в розділі приділена Іванові Мазепі (с. 96–115), проте й тут ідеться про анафемування та оцінку його постаті істориками, натомість до духовенства як «соціального стану» розмова не доходить. Безпосередньо за цим сюжетом аж на семи сторінках оглянуто історіографію відомого кодексу 1743 р. «*Права,*

за якими судиться малоросійський народ». За логікою, тут належало б обговорити погляди істориків на участь духовенства у складанні кодексу та на питання, як він регулював його соціальний статус. Аде біда в тому, що жодної спеціальної праці, де б ці аспекти розглядалися, не існує. Відтак, знову бачимо знайомий метод: до історії Церкви притягається все, що лиш написано про кодекс.

Додам, що робіт про православне духовенство як соціальний стан справді мало, але й ті, що є, не потрапили в поле зору Валерія Ластовського¹³, вже не кажучи про дослідження духовенства греко-католицького, що могло би дати виграшний матеріал для зіставлення¹⁴.

У п'ятому розділі мова йде про зв'язок Православної Церкви з політичним життям доби. Відзначивши для початку прагнення російської історіографії «позбавити політичної активності українське православне духовенство» (с. 125, 126), Автор далі в дивовижний спосіб жонглює часами та подіями. Виклад чомусь розпочато із заснування 1702 р. Переяславської єпархії та ролі в цьому Івана Мазепи, з тим обговорюється роль парафіяльного духовенства, згадується політика Петра I, звідси читача повертають у XVII ст. – до підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові (з чого, очевидно, варто було б розпочинати), далі акцентовано увагу на деяких єпископських елекціях XVIII ст., а насамкінець оповідь перекидається на політику Катерини II, діяльність Законодавчої комісії 1767–1769 рр. та участь у ній духовенства. Бодай якусь логіку в цьому калейдоскопі проблем віднайти важко, а ще важче відстежити дослідження історіографічного процесу чи, бодай, нагромадження історичних знань про сюжети, що їх заторкнуто.

Трохи далі Валерій Ластовський переходить до аналізу поглядів на участь українського православного духовенства у зовнішньополітичних акціях. Серед них він виділяє «зовнішньополітичну діяльність російської держави на території Речі Посполитої, яку виправдовували російські офіційні історіографи» (ідеться про утиски римо-католицького та уніатського духовенства). Тут нарешті зауважено польську

історіографію – як апологетичну, під чий вплив буцімто потрапила частина українських дослідників, що негативно оцінювали діяльність ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського (аналізуючи протилежні погляди на гайдамаччину й Коліївчину, Автор докладніше зупиняється на Михайлі Максимовичу та Аполонові Скальковському). Після цього дістається польській історіографії, хоча авторська обізнаність із нею, м'яко кажучи, невелика: серед робіт, присвячених XVIII ст., він знає лише застарілі й публіцистично-тенденційні праці Францишека Равіти-Гавронського, а з новітніх – Владислава Серчика (який історією Церкви ніколи не займався) та кілька інших. Що ж до розвідок сучасних польських істориків, присвячених безпосередньо Українській Церкві¹⁵, то про них немає й згадки. Невідомо Авторові й те, що центром дослідження православ'я у сьогоднішній Польщі є Білосток: хоча тутешні історики спеціалізуються переважно на білорусистиці¹⁶, але в порівняльному плані їхні праці, поза сумнівом, є дуже важливими для історії Православної Церкви в Україні.

Останній, шостий розділ книги Валерія Ластовського присвячений персоналіям. На початку розділу наголошено на ролі Церкви у «розвитку суспільства і держави» (с. 173), далі Автор намагається визначити специфіку церковної біографістики як окремого історіографічного жанру, а відтак переходить до «постатей». Таких, щоправда, в розділі вмістилося лише декілька – мотронинський ігумен Мелхіседек Значко-Яворський (огляд присвячених йому робіт займає 80% тексту), єпископ Гервасій Линцевський, митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський та ще кілька дрібніших осіб. Бодай переліку єпископів та стислого покажчика відповідної літератури про них Автор не подає і, схоже, з класичною працею о. Дмитра Блажейовського про ієрархію Київської Церкви¹⁷ не знайомий, хоча й згадав її у переліку використаної літератури.

Найбільше ж вражає у цьому розділі ігнорування видатних особистостей, пов'язаних із Чернігівською архієпархією, адже в хронологічні рамки дослідження вписуються життя й діяльність Лазаря Барановича, Димитрія Туптала

(Ростовського), Йоаникія Галятовського, Йоана Максимовича та багатьох інших, хто привертав увагу істориків, починаючи від XIX ст. й до сьогодні, у тому числі за рубежем (для прикладу годі згадати Димитрія Туптала – особистість і творчість святителя, уперше науково проаналізовані 1891 р. Іваном Шляпкіним, на сьогодні стали міжнародною дослідницькою проблемою¹⁸). Залишається лише здогадуватися, чому ці постаті не відповідали уявленням Автора про «церковний біографічний жанр». Утім, мабуть, радше йдеться про елементарну необізнаність із біографічно-словниковою літературою – як українською¹⁹, так і зарубіжною (пор. багатотомовий «*Polski Słownik Biograficzny*» чи двотомову «*Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*», у тому числі доступною в інтернет-мережі – це, зокрема, «*Русский биографический словарь*» та «*Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*»).

Так само, як чернігівським, не повезло й київським ієрархам – не стали героями авторського історіографічного огляду ні Стефан Яворський, ні Теофан Прокопович, ні Варлаам Ясинський, ні Рафаїл Заборовський, хоча про кожного з них є чимала, у тому числі дискусійна (!), наукова література – для прикладу, мабуть, досить згадати постать Теофана Прокоповича, що теж, і то віддавна, є міжнародною науковою проблемою²⁰.

* * *

Повертаючи до оцінки рецензованої праці в цілому, не можу не відзначити, що Автор порушує усталену в сучасній науці структуру досліджень церковної історії, яка передбачає опис/аналіз: юрисдикційної території певної церковної одиниці, її парафіяльної і намісницької мережі та організації управління й духовного суду; матеріяльних підстав функціонування; навчання, дисципліни та моральності духовенства включно з його душпастирською працею і проповідництвом; врешті, спільноти вірних – їхньої участі в літургіях, катехизації, конфесійної свідомості тощо. Навіть якщо стара історіографія не дотримувалася цієї структури, то дослідник-історіограф мусить аналізувати її за такою

структурною логікою, аби не перетворити свою працю на бібліографічний перелік. Щодо першої частини поставлених питань – про Церкву та її організацію, то Валерій Ластовський не тільки зігнував згадані принципи аналізу, а й обійшов увагою історіографічні здобутки історико-церковних описів XIX століття. Нагадаю, влада з середини XIX ст. ініціювала створення в губерніях спеціальних «церковно-археологічних» комітетів для описування епархій. Наслідком їхньої активної діяльності стали відомі праці Миколая Теодоровича про Волинь²¹ та Єфима Січинського про Поділля²². За деякими свідченнями, у Києві такий комітет працював упродовж 1860-х рр., однак слідів його діяльності, за дещо пізнішим свідченням Федора Тітова, не залишилося²³. Утім, матеріяли про церкви та монастирі Київщини друкувалися у виданнях Київської Археографічної комісії та на сторінках київських часописів «*Киевская старина*», «*Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*», «*Труды Киевской Духовной академии*», «*Киевские епархиальные ведомости*» та ін. Валерій Ластовський не використовує (чи не знає?) матеріялів цього нереалізованого проекту, натомість ігнорування ним опису Чернігівської епархії, укладеного Філаретом (Гумілевським), важко кваліфікувати поблажливо²⁴. Це саме стосується й класичної праці Івана Покровського з історії епархій та їх меж у XVIII столітті²⁵.

Те саме можна сказати про історіографію святинь Києва та Чернігова, яка на сьогодні налічує десятки праць, але їхнього аналізу в рецензованій монографії ми не знайдемо. Валерій Ластовський навіть не згадує ні давніх робіт Лаврентія Похилевича²⁶, ні сучасної історіографії Києво-Печерської Лаври та Київської Духовної академії²⁷, ні нещодавнього дослідження Кирилівської церкви та монастиря²⁸.

Що ж стосується проблем, актуалізованих новітньою наукою – стосовно конфесійної свідомості вірних та їхнього зв'язку із Церквою, то й тут книжка Валерія Ластовського не витримує критики, бо більшість із питань такого роду тут просто не було заторкнuto. Натомість одне з-поміж них, і то найбільш контроверсійне, Автор не оминув. Ідеться про націо-

нальноконфесійну ідентичність Церкви та її вірних, без чого важко взагалі уявити історію українського церковного життя кінця XVII–XVIII століть. Отже, якою, з погляду Автора, була тогочасна українська Церква – українською чи православною в Україні? Валерій Ластовський пише лише про «наступ російської влади на самобутність українського духовенства» (с. 125), засуджує апологетику синодальної політики в російській історіографії, на прикладі Переяславсько-Бориспільської єпархії доводить, що новоутворена 1702 р. одиниця виступала, передовсім, у ролі виконавця урядового політичного замовлення, хоча водночас була виразником «автономістичних» ідей українського суспільства та захисником прав населення Правобережжя (с. 126). Затим акцентується на національно-захисних акціях щодо українського православ'я Івана Мазепи й згадуються негативні наслідки підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові. Посилаючись на авторитет Михайла Грушевського, Автор пише про боротьбу російських влад з українським національним і політичним сепаратизмом та, назагал, про русифікаторську політику. Наприкінці п'ятого розділу висновково констатується, що українське духовенство так і не змогло «протистояти» наступові російського імперського механізму.

Поступову втрату українцями національно-конфесійної ідентичності в монографії, по суті, підмінено концептом «втрати автокефалії» Київською митрополією (с. 146). Сам цей процес Автор на конкретних прикладах не показує, чого легко можна було би досягнути, переглядаючи біографії київських митрополитів: за митрополитства Рафаїла Заборовського (1731–1747) – заміна київських літургійних книг московськими, за Самуїла Мисливського (1783–1796) – русифікація літургії та церковної освіти і т.д. Очевидно, аби уникнути згаданого схематизму, належало спершу ідентифікувати Православну Церкву могилянської доби як київську/українську, а вже далі розглядати, що з нею сталося у XVIII столітті.

Можливо, більшої чіткості авторській позиції додав би аналіз зіткнення двох українських церков на Правобережній Україні під час Коліївщини. Валерій Ластовський зупиняється

на цьому доволі детально, але на перешкоді аналізу стає ідентифікація ним Унійної Церкви як «неукраїнської». Щедро цитуючи Михайла Грушевського, він не зауважує, що, на думку Грушевського, спроби денаціоналізувати українців не мали успіху й що Унійна Церква стала «українським атрибутом», не забарившись перетворитися на таку саму «національну Церкву», якою була православна²⁹. Стосовно ж ситуації у підросійській Україні, то тут, пише Грушевський, «батьківську віру» підмінили змосковщеною церковною «казьонщиною» та «мертвеччиною»³⁰. Характерним є й такий вислів Грушевського: унія з національного погляду «відграничувала українську стихію на обох фронтах – і супроти Польщі і супроти Московщини»³¹. А ось ще одне спостереження ученого: на теренах, що наприкінці XVIII ст. перейшли до складу Росії, на місце старих традицій української Церкви по ліквідації унії було введено нові, чужі «обрусительні» форми, тож «відновлене» православ'я стало знаряддям русифікації³². На його думку, «казенна» великоруська школа, Церква і державність являли собою більшу загрозу для українського життя, ніж польська культура³³. Чимало схожих думок віднаходимо і в Івана Франка³⁴, вже не кажучи про сучасних науковців.

Гадаю, що цій складній проблемі належало би присвятити окремий розділ у рецензованій монографії. А принаймні, на моє переконання, для XVIII ст. є ще цілком виправданим уживання поняття «українська Церква», а не «Православна Церква в Україні», як пише Валерій Ластовський.

Останнє зауваження стосується класифікації історіографії, що послужила предметом дослідження. Адже історикові важливо не лише знати її періодизацію, а, передовсім, розуміти обумовленість історіографічного дискурсу загальнокультурними, світоглядними та методологічними пріоритетами тієї чи тієї доби, напряму, течії, школи тощо. На жаль, для Автора цих розрізень взагалі існує, тим-то в його аналізі раз по раз натрапляємо на буквализми та спрощення. Побоююсь, він також не зовсім розуміє суть такого поняття, як «історіографічний процес», а відтак, не простежує поступового нагромадження знань у ділянці церковної історії, зокрема,

коштом розширення актуалізованої джерельної бази. Тим-то жодних екскурсів в археографічну діяльність істориків Церкви (на рівні евристичної, камеральної та едиційної археографії) в книзі не знайдеш.

Підсумовуючи не можу, на жаль, знайти бодай якогось позитиву в рецензованій монографії. Це прикре враження не змінилося ні після ознайомлення з у цілому позитивними рецензіями на неї³⁵, ні з авторефератом докторської дисертації Валерія Ластовського³⁶. Навпаки, реферат демонструє всі перелічені мною недоліки, хоча до дисертації й додано розділ про дослідження православних монастирів. На моє переконання, монографія не додає нічого нового в наші знання про українську Церкву XVIII ст., а сякий-такий (далеко не повний) компендіум бібліографічних даних навряд чи компенсує очікування читача. Назагал, отже, ідеться про скороспілку – наспіх написану книжку для швидшого захисту докторської дисертації, чергову імітацію наукової праці, яких в Україні й без того не бракує.

¹ Див.: Голубев С. Т. *Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви* // Труды Киевской Духовной академии [Далі – Труды КДА]. 1906, № 12. С. 495–544; Титов Ф. И. *Разъяснительные параграфы по истории западно-русской церкви (Вынужденный ответ на «Сказку про белого бычка» профессора Голубева)* // Труды КДА. 1907, № 7 (окрема відбитка: К., 1907. 37 с.); Голубев С. Т. *Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной академии (ответ профессора Голубева профессору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам учебы, учебным и житейским)*. К., 1907.

² Про ці школи див. найновіші праці: Ульяновський В. *«Третя складова» історико-церковної школи Київської Духовної академії* // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. Вип.1. К., 1997. С. 134-144; Його ж. *Возжигая исторический светильник Академии* // Титов Ф. *Императорская Киевская Духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка*. Изд. 2-е, доп. К., 2003. С. VII – СХХVI; Крайній К. *Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть*. К., 2000, та ін.

³ Пор.: Тиміш Л. І. *Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень*. Автореф. дис... канд. іст. наук. Дрогобич, 2003.

⁴ Заради справедливості слід сказати, що галицькі історики все-таки не написали якихось значних спеціальних праць з історії

Православної Церкви Наддніпрянщини. Проте вони досить успішно працювали над історією православних єпархій Правобережжя та їх переходу до унії на зламі XVII–XVIII ст. Крім того (і це найважливіше!), у галицькій науковій періодиці систематично рецензували праці православних істориків підросійської України та Росії. У цьому неважко переконатися, переглянувши бібліографії. Пор.: *Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I – CCXL. 1892–2000* / Укл. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів, 2003; Кравчук А. *Індекс української католицької періодици Галичини. 1871–1942*. Львів, 2000.

⁵ Див.: Болотов В. В. *Введение в церковную историю* // *Собрание церковно-исторических трудов*. Т. 2. М., 2000. С. 16; Ульяновський В. І. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні*. Кн. 1: *Середина XV – кінець XVI століття*. К., 1994. С. 4.

⁶ *Encyklopedia katolicka*. Т. VI. Lublin, 1993. S. 952. Див. тут також відповідну літературу предмета.

⁷ Пархоменко В. *Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени: Опыт церковно-исторического времени*. Полтава, 1908 (перевид. 1910 р.).

⁸ Ластовський В. В. *Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст.* Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1998. Ця дисертація лягла в основу книжки: Ластовський В. В. *Православна Церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія)*. Черкаси, 2002.

⁹ Черговим курйозом виглядає незнайомство Автора з працями дослідниці «Київської старовини» М. Палієнко, зокрема, тритомною бібліографією та монографічним дослідженням історії часопису. Див.: Палієнко М. Г. «*Киевская старина*» (1882–1906): *Хронологічний покажчик змісту журналу*. К., 2005; Ї ж. «*Киевская старина*» (1882–1906): *Систематичний покажчик змісту журналу*. К., 2005; Ї ж. «*Киевская старина*» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). К., 2005. Утім, прикметно, що М. Палієнко серед основних напрямків наукових досліджень часопису практично не виділяє історію Церкви та міжконфесійних відносин. Побіжно торкнувшись цього питання, вона пише, що в працях П. Лебединцева, С. Голубєва, арх. Арсенія, В. Липківського та ін., опублікованих на сторінках журналу, знайшли відображення лише «окремі аспекти» згаданої проблематики: Палієнко М. Г. «*Киевская старина*» у громадському та науковому житті України. С. 108. Як згаданий висновок узгоджується з поглядом на інституційний розвиток церковної історіографії у Києві, що був запропонований В. Ластовським, залишається тільки здогадуватися.

¹⁰ [Лебединцев П.] *Материалы для истории Киевской митрополии (Из Киев. Еп. Ведомостей за 1873 г.)*. К., 1873. Див. також не-

відому В. Ластовському працю про цей часопис: Денисенко В. *Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя в Україні (1861–1918)*. К., 2006.

¹¹ Нагадаю, зокрема, ґрунтовне дослідження Івана Огієнка про Паїсія Величковського, включене до збірки його праць «Українське монашество», яка безпосередньо стосується предмета дослідження В. Ластовського: Огієнко Іван (митрополит Іларіон). *Старець Паїсій Величковський* // Огієнко Іван (митрополит Іларіон). *Українське монашество* / Упор. М. Тимошик. К., 2002. С. 232-384. Не зайве було б згадати й про іншу працю: Огієнко Іван (митрополит Іларіон). *Свята Почаївська Лавра* / Упор. М. Тимошик. К., 2004.

¹² Див. останнє видання: *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2007 рік / Ред. В. Гаюк, Я. Дашкевич, Я. Моравська. Кн. 1–2. Львів, 2007. До 2004 р. збірник видавався під назвою «Праці Міжнародних наукових конференцій «Історія релігій в Україні».

¹³ Пор.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 5. К., 1994. С. 268-287. Для прикладу див. також монографію: Дианин А. *Малоросійське духовенство во второй половине XVIII века (По пунктам малоросійського духовенства, представленным в екатерининскую Комиссию для составления нового уложения)*. К., 1904.

¹⁴ Див., наприклад: Szaraniewicz I. *Rzut oka na beneficya Kościoła Ruskiego za czasów Rzeczypospolity Polskiej pod względem historyi, przedewszystkiem o stosunkach świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi do ziemi w tym okresie*. Lwów, 1875. Для XVIII ст., яке вивчає В. Ластовський, існує спеціальна сучасна праця про духовенство Холмської унійної єпархії: Bobryk W. *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*. Lublin, 2005.

¹⁵ Для прикладу згадаю лише кілька монографій: Bendza M. *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*. Warszawa, 1982; Nabywaniec S. *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza. 1762-1778*. Rzeszów, 1998; Mironowicz A. *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok, 2001; Radwan M. *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim. 1796-1839*. Lublin, 2004; Gil A. *Chełmska diecezja unicka, 1596-1810. Dzieje i organizacja*. Lublin, 2005, та багато інших.

¹⁶ Пор. кілька біографій церковних ієрархів XVIII ст., автором яких є Антоній Миронович: Mironowicz A. *Sylwestr Czetwertyński biskup białoruski*. Białystok, 2004; Його ж. *Serafin Potchowski władca białoruski*. Białystok, 2004; Його ж. *Ihumen Sawa Palmowski*. Białystok, 2001 та ін. Крім того, результати досліджень польських та білоруських істориків Церкви друкуються на сторінках наукового часопису «*Białoruskie Zeszyty*

Historyczne», який видається у Білостоці (у 2006 р. вийшло 25-те число); з часописом можна ознайомитися в інтернет-мережі: http://katalog.czasopism.pl/spis_tresci.php?id_spisu=10522.

¹⁷ Перевидано: Блажейовський Д. *Ієрархія Київської Церкви (861–1996)*. Львів, 1996.

¹⁸ Шляпкин И. А. *Св.Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.)*. СПб., 1891. З-поміж впливових зарубіжних робіт, присвячених Димитрію Тупталу, див.: Brogi Bercoff G. *The 'Letopisek' of Dimitrij Tuptalo, the Metropolitan of Rostov, in the Context of Western European Culture // Ricerche Slavistiche. 1992–1993, vol. 34–35/1. P. 293–364/*

¹⁹ Див. зокрема: Патрило Ісидор, ЧСВВ. *Джерела і бібліографія історії Української Церкви*. Рим, 1975. Т. 1; Рим, 1988. Т. 2; Рим, 1992. Т. 3; *Українські письменники. Біо-бібліографічний словник*. Т. 1: *Давня українська література (XI–XVIII ст.)* / Уклав Л. Є. Махновець. К., 1960; *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001.

²⁰ Див. з цього приводу збірник: *Человек в культуре русского барокко* / Ред. М. С. Киселева. Москва, 2007 (тут чи не половина статей так чи інакше заторкує Прокоповича).

²¹ Теодорович Н. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Почаев, 1888–1903. Т. 1–5.

²² Сецинский Е. *Древнейшие православные церкви в Подоллии: Св. Троицкая церковь в м. Зинькове Летического уезда // Подольские епархиальные ведомости. 1890, № 16. С. 301–308; № 17. С. 319–324; Його ж. Древнейшие православные церкви в Подоллии: Каменецкая Св. Иоанно-Предтеченская церковь (Старый собор) // Там само. 1890, № 37. С. 835–847; № 39. С. 891–903; № 40. С. 915–926; № 42. С. 952–965; Його ж. Древнейшие православные церкви в Подоллии: Церковь-замок в с. Сутковцах Летического уезда // Там само. 1889, № 2. С. 49–59; № 3. С. 74–81; Його ж. Каменецкая православная Св. Николаевская церковь как древнейшая христианская святыня в Каменце // Там само. 1898, № 18. С. 464–473; Його ж. *Церковно-ієрархічніє відносини Подоллии к Киевской и Галицкой митрополиям (исторический очерк)*. Каменец-Подольский, 1900, та ін. Єфим Сіциньський редагував також «*Подольские епархиальные ведомости*» і «*Труды Подольского Церковного Историко-археологического общества*».*

²³ Титов Ф. *Киевская митрополия-епархия* // Богословская энциклопедия. Т. 10 / Под ред. Н. Н. Глубоковского. СПб., 1909. Стб. 654.

²⁴ Филарет (Гумилевский Д. Г.) *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Кн. 1–7. Чернигов, 1873–1874.

²⁵ Покровский И. *Русские епархии в XVIII веке: открытие, состав и пределы* // Православный собеседник. 1907, № 1; 1908, № 1;

1909, № 2; 1911, № 1, 2; 1912, № 1, 2; 1913, № 1, 2. В. Ластовському відомий цей автор, але він використовує лише його узагальнювальну працю про єпархії XVI–XIX ст.

²⁶ Див. перевидання: Похилевич Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Біла Церква, 2005; Похилевич Л. Краєзнавчі праці. Біла Церква, 2007. Тут уміщено, зокрема, й працю «*Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние и средства состояния причтов, а также иноверческие молитвенные дома*», вперше видану у Києві в 1865 р.

²⁷ Давня й нова бібліографія проблеми щонайвечерніше підсумовані в: Кагамлик С. *Києво-Печерська Лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)*. К., 2005

²⁸ Марголіна І., Ульяновський В. *Київська обитель Святого Кирила*. К., 2005.

²⁹ Грушевський М. *Очерк истории украинского народа*. К., 1990. С. 290.

³⁰ Його ж. *З історії релігійної думки в Україні* // Грушевський М. *Духовна Україна*. Зб. творів. К., 1994. С. 113.

³¹ Його ж. *На українські теми. «О любви к отечеству и народной гордости»* // Літературно-Науковий Вістник. 1907, т. 37. С. 504.

³² Його ж. *Очерк истории украинского народа*. С. 296–297; Його ж. *Ілюстрована історія України*. Київ–Львів, 1912. С. 478.

³³ Див. про це докладніше: Тимошенко Л. *Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського* // Український історик. 1996, т. 33. С. 188–203.

³⁴ Його ж. *Іван Франко – знавець історії ранньомодерної Церкви* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 250. Львів, 2005. С. 338–355.

³⁵ Казьмирчук Г. *Нове у вивченні історії Церкви в Україні* // Історичний журнал. 2006, № 4. С. 120–122; Крайній К. К. *Історіографія історії Церкви в Україні: нове бачення і нові перспективи* // Лаврський альманах. 2006, вип. 15. С. 211–212.

³⁶ Ластовський В. В. *Православна Церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографія*. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. К., 2007.